

**Janusz Kosicki, Małgorzata
Kosicka, Urszula Stec**

**Obszary wiejskie w Polsce przed
przystąpieniem do Unii Europejskiej**

Acta Scientifica Academiae Ostroviensis nr 14, 40-62

2003

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

JANUSZ KOSICKI, MAŁGORZATA KOSICKA, URSZULA STEC

OBSZARY WIEJSKIE W POLSCE PRZED PRZYSTĄPIENIEM DO UNII EUROPEJSKIEJ

WSTĘP

W literaturze nazwa obszary wiejskie (rural areas) używana jest często zamiennie z terminem wieś (country) lub z terminem społeczność wiejska (rural community). Termin obszary wiejskie jest złożonym systemem obejmującym elementy społeczne, ekonomiczne, kulturowe i przyrodnicze.

Polskie obszary wiejskie cechują się zróżnicowaniem krajobrazu, jakością gleb, gęstością zaludnienia, zamożnością gmin i ich mieszkańców. Obszary wiejskie zajmują w Polsce około 93% terytorium kraju. Poza ziemią rolniczą znajduje się na nich większość lasów, parków narodowych, terenów rekreacyjnych, rzek, jezior i wiele zabytków. Na obszarach wiejskich w 2000 roku było około 18,5 mln ha użytków rolnych.

Rolnictwo w Polsce charakteryzuje się przewagą sektora prywatnego, wśród którego dominują indywidualne gospodarstwa rolne o obszarze powyżej 1 ha. Średnia powierzchnia takiego gospodarstwa wynosiła w 2000 roku 7,2 ha. Rolnictwo jest wciąż dużym działem polskiej gospodarki. Wytwarza około 6% PKB, ale ludność rolnicza stanowi aż ponad 26% ludności czynnej zawodowo.

Na wsi mieszka 14,7 mln osób. Poza producentami rolnymi znajduje się na niej liczna grupa rolników znajdujących się w sytuacji granicznej między rolnictwem i pozarolniczymi źródłami dochodowymi. Obecnie odnotowuje się dużą liczbę bezrobotnych, zarówno zarejestrowanych, jak i należących do tzw. sfery ukrytego bezrobocia. Na wsi mieszka większość ludności Polski zaliczanej do ludności ubogiej. W ostatnich latach obserwuje się na obszarach wiejskich trudną sytuację w rolnictwie, duże zróżnicowanie dochodów i bogactwa, utrudnienia w dostępie do edukacji i innych usług społecznych. Z drugiej strony następuje poprawa w infrastrukturze technicznej i aktywności samorządów gminnych.

Celem artykułu jest zbadanie i pokazanie aktualnej sytuacji występującej na obszarach wiejskich w odniesieniu do rolnictwa, wiejskich gospodarstw domowych, samorządu terytorialnego i działalności gmin, ze szczególnym uwzględnieniem gminy Iwaniska w woj. świętokrzyskim. W artykule starano się również pokazać różnice między rolnictwem Polski

a krajów Unii Europejskiej oraz nadzieje i obawy polskiej ludności wiejskiej związane z integracją.

SYTUACJA W ROLNICTWIE

Obszary wiejskie w 2000 roku zajmowały około 93% terytorium kraju i mieszkało na nich 14 749 tys. osób, to jest 38,2% polskiego społeczeństwa. W tym czasie ludność wiejska 15 krajów Unii Europejskiej wynosiła średnio około 20,7% ogółu mieszkańców. Zbliżony do Polski procentowy udział ludności wiejskiej występował w Irlandii - 41,2%, Grecji - 40,1% i w Portugalii - 37,0%. W największych krajach UE procentowy udział ludności wiejskiej był znacznie niższy: Francja - 24,6%, Niemcy - 12,7%, Wielka Brytania - 10,6%.

Prawie ¼ siły roboczej w Polsce jest nadal zaangażowana w działalność rolniczą, chociaż na ogół nie w pełnym wymiarze czasu pracy. Około 5,5 mln osób utrzymuje się głównie z dochodów rolniczych, prawie dla 1,6-1,8 ml osób rolnictwo stanowi dodatkowe źródło dochodu, a blisko 7 mln mieszkańców wsi ma dochody wyłącznie z działalności pozarolniczej.

Ostatnie lata, z małymi wyjątkami, były okresem bardzo niekorzystnych warunków dla rolnictwa. Dochody większości rolników malały i coraz słabsze stały się możliwości rozwojowe gospodarstw rolnych. Dotacje budżetowe państwa dla rolnictwa przeznaczane były i są głównie na emerytury i renty w ramach KRUS. Otrzymuje je ponad 2 mln mieszkańców wsi. Wydajność pracy w polskim rolnictwie jest niska w porównaniu z innymi krajami. Polskie rolnictwo zatrudnia czterokrotnie więcej ludzi niż kraje Unii Europejskiej. W 1999 roku, w rolnictwie naszego kraju pracowało około 27% ogółu zatrudnionych. Udział ten od kilku lat nie ulega większym zmianom. Natomiast w krajach UE średni udział osób pracujących w rolnictwie zmalał w latach 1958-1994 z 19% do 6%. W 1994 roku najniższe zatrudnienie w rolnictwie odnotowano w Wielkiej Brytanii - tylko 2,2%, w Niemczech - 3%, w Holandii - 4%, Francji - 4,8%.

Polskie rolnictwo zatrudnia zbyt dużą część siły roboczej i nie jest w stanie zapewnić ani pełnego jej wykorzystania, ani też odpowiednio wysokich dochodów. Niekorzystna sytuacja na rynku pracy i rosnące bezrobocie na wsi utrudnia odpływ do innych zawodów i nie pozwala na poprawę struktury obszarowej gospodarstw. W okresie transformacji systemowej w rolnictwie polskim zatrudnienie prawie się nie zmieniło, podczas gdy przykładowo w tym samym czasie z rolnictwa na terenie byłego NRD odeszło ponad 80% zatrudnionej tam siły roboczej, na Węgrzech - 70%,

a w Czechach – około 60%. Na sytuację w zatrudnieniu w polskim rolnictwie i na niską wydajność pracy, poza ogólnymi warunkami w kraju (zła sytuacja ekonomiczna, bezrobocie), wpływa również struktura obszarowa gospodarstw. W Polsce gospodarstwa są małe, a ich przeciętna wielkość oscyluje około 7 ha użytków rolnych, podczas gdy w krajach Unii Europejskiej zmienia się ona wyraźnie (tab 1).

Tabela 1: Zmiany przeciętnego obszaru gospodarstw w krajach Unii Europejskiej, w latach 1970-1995 (w ha)

Kraj	Lata			
	1970	1980	1987	1995
Belgia	11,6	15,4	17,3	18,8
Dania	20,6	24,9	32,5	39,6
Niemcy	11,7	15,3	17,6	30,3
Grecja	4,4	4,6	5,3	4,5
Francja	21,0	25,9	30,7	38,5
Irlandia	17,7	22,6	22,7	28,2
Włochy	7,5	8,0	7,7	5,9
Holandia	13,0	15,6	17,2	17,7
Wielka Brytania	56,8	68,7	68,9	70,1

Zródło: Kosicki J. (1998): *Zmiany w gospodarstwach rolnych Unii Europejskiej i Polski w latach 1970-199*," Postępy Nauk Rolniczych" Nr 3, PAN, Warszawa.

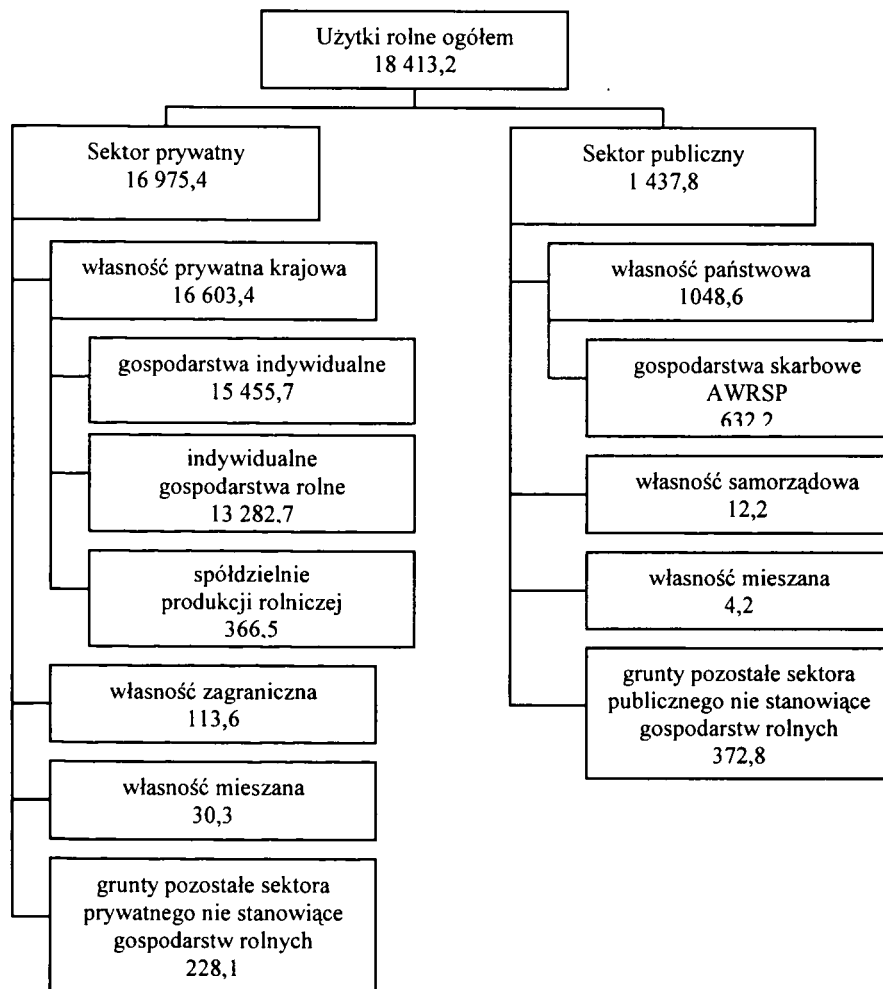
Porównując przeciętny obszar polskich gospodarstw ze średnią powierzchnią gospodarstw UE można stwierdzić, że tylko dwa kraje – Włochy i Grecja miały powierzchnię gospodarstw zbliżoną do polskich. Wielkości te w analizowanym 25-leciu nie ulegały w tych państwach większym zmianom. Natomiast w innych krajach nastąpił znaczny wzrost powierzchni gospodarstw.

Duże zmiany nastąpiły również w użytkowaniu ziemi w UE. Znaczna jej część została wyłączona z rolniczego użytkowania (ok. 5 mln ha). Ziemię przeznaczono pod budowę dróg i autostrad, budownictwo mieszkaniowe, przemysłowe i rekreacyjne oraz pod zalesienie i ekologiczne strefy chronione. Znaczący ubytek użytków rolnych w większości krajów Unii Europejskiej został z nadwyżką zrekompensowany przyrostem plonów i wydajności zwierząt, uzyskanym dzięki racjonalnej polityce rolnej, rozwojowi nauki, nowym technologiom produkcji i wysiłkom rolników.

Mimo niskiej wydajności pracy i nie najwyższym poziomie produkcji, rolnictwo w Polsce dysponuje stosunkowo dużym potencjałem produkcyjnym. W 2000 roku posiadało 18 413,2 tys. ha użytków rolnych, z tego 72,1% ogółu użytków należało do indywidualnych gospodarstw

rolnych. Poza gospodarstwami indywidualnymi w kraju działało około 6 tys. przedsiębiorstw rolnych należących do sektora publicznego, prywatnych osób prawnych, spółdzielni produkcji rolniczej, własności zagranicznej. Strukturę użytkowników rolnych i rodzaje gospodarstw według własności w Polsce ilustruje schemat 1.

Schemat 1: Użytki rolne według własności w Polsce w 2000 roku (tys.ha)

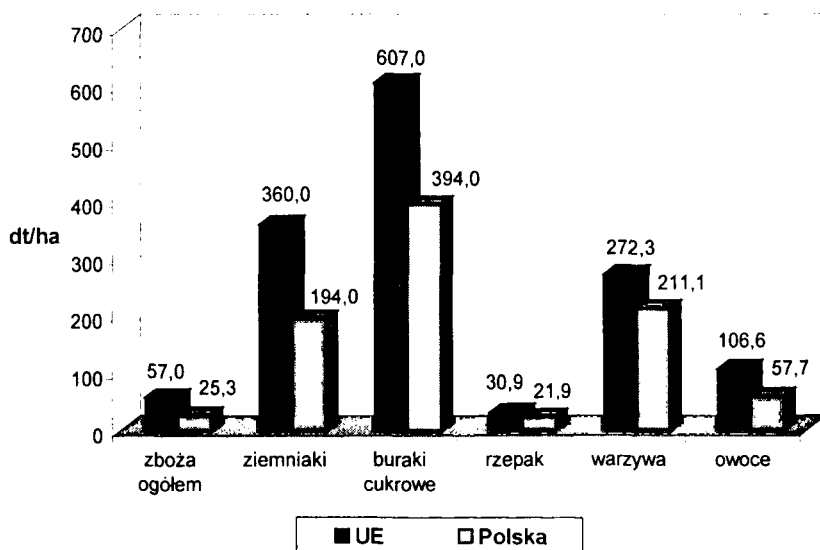
Źródło: *Polska Wieś - Raport o Stanie Wsi*, FDPA, Warszawa, 2002

Wydajność jednostkowa w produkcji roślinnej (z ha), czy zwierzęcej (od sztuki zwierząt), mimo postępujących zmian na lepsze jest w Polsce

ciągłe niska w porównaniu z krajami Unii Europejskiej. W 2000 roku średnie plony ziemiopłodów z hektara w dt były, z wyjątkiem rzepaku i warzyw, około 100% wyższe w krajach UE w porównaniu z plonami uzyskanymi w Polsce. Niektóre z państw Unii Europejskiej uzyskiwały bardzo wysokie plony, np.:

- zboża: Belgia 80,3 dt/ha, Holandia 75,7 dt/ha;
- ziemniaki: Holandia 451 dt/ha, Belgia 444 dt/ha;
- buraki cukrowe: Francja 750,8 dt/ha.

Wykres 1: Średnie plony głównych ziemiopłodów w dt/ha w krajach Unii Europejskiej i w Polsce, w 2000 roku

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *Polska Wieś - Raport o Stanie Wsi*, FDPA, Warszawa, 2002

W rolnictwie krajów Unii Europejskiej dominuje wysoki stopień specjalizacji i tzw. konwencjonalny system produkcji rolniczej. Zmusza on do osiągnięcia efektów produkcyjnych, dzięki wysokiemu poziomowi nakładów, obejmujących m. in.: sztuczne nawozy mineralne, chemiczne środki ochrony roślin, pasze treściwe pochodzenia przemysłowego i koncentraty paszowe. Intensywność produkcji jest szczególnie wysoka w rejonach o korzystnych dla rolnictwa warunkach przyrodniczo-ekonomicznych.

Przewaga krajów unijnych nad rolnictwem polskim występuje pod względem produktywności zasobów i nakładów czynników produkcji, a szczególnie zasobów pracy. Jak podaje Polska Wieś – raport o stanie wsi 2002, produktywność zasobów pracy w 2000 roku (wartość dodana brutto na 1 zatrudnionego) średnio dla krajów UE wynosiła 22 985 euro, a w Polsce tylko 2 514 euro. Wśród krajów UE najniższą produktywność zasobów pracy odnotowano w Portugalii (5 713 euro), a najwyższą – w Holandii (44 275 euro).

Efektywne wykorzystanie czynników produkcji: pracy, ziemi i kapitału jest kwestią przesądzającą o konkurencyjności rolnictwa w skali krajowej, a także międzynarodowej.

Zmiana systemu społeczno-gospodarczego w Polsce oznaczała dla rolnictwa przejście od dominacji celów ilościowych – wzrostu produkcji rolnej (maksymalizacja produkcji środków żywnościowych, przekształcenie odłogów w użytki rolne), do dominacji celów jakościowych i efektywnościowych (tj. opłacalności i konkurencyjności produkcji żywności). Początek transformacji przyniósł jednak polskiemu rolnictwu głęboki kryzys w latach 1990-1991. Nastąpiło wówczas:

- ograniczenie o około 8% popytu na produkty żywnościowe;
- uwolnienie cen produktów rolno-żywnościowych spod kontroli administracyjnej;
- zniesienie dotacji do produktów rolno-żywnościowych;
- zliberalizowanie handlu z zagranicą;
- gwałtowne pogorszenie warunków kredytowania, które objęło kredyty zaciągnięte wcześniej.

Czynniki te wpłynęły na pogorszenie relacji cen między produktami rolniczymi, a środkami produkcji, przyczyniając się do trudnej sytuacji ekonomicznej gospodarstw. Ponadto nagły upadek PGR-ów spowodował pogorszenie sytuacji na wsi i wzrost bezrobocia. W 1992 roku około 70% PGR-ów utraciło zdolność kredytową, do czego przyczynił się raptowny wzrost oprocentowania kredytów w 1990 roku i tendencje w polityce rolnej, zmierzające do likwidacji własności państwowej w rolnictwie.

Pewna poprawa sytuacji rolnictwa polskiego nastąpiła około 1995 roku, ale nie trwała długo. W 2000 roku wskaźnik nożyc cen ukształtował się na poziomie 79,3% względem ich poziomu z 1995 roku. Oznacza to, że ekonomiczne warunki wymiany dla rolnictwa uległy w tym okresie pogorszeniu o około 20% (ceny produktów rolnych sprzedawanych rosły wolniej od cen towarów i usług kupowanych przez rolników).

Na sytuację produkcyjną i ekonomiczną w polskim rolnictwie i jego obecny stan wpłynęły nie tylko polityka rolna, ale również czynniki histo-

ryczne (zabory, zniszczenia wojenne), tradycje rodzinnego podziału gospodarstw, warunki przyrodnicze i sytuacja ekonomiczna kraju. W okresie po II wojnie światowej polityka rolna była bardzo zmienna, w zależności od mody nie zawsze logicznie umotywowana, często nie sprzyjająca rolnictwu i mieszkańcom wsi. Dotyczy to również w pewnym stopniu okresu transformacji. W 2002 roku minęło w Polsce 13 lat od wprowadzenia gruntownych reform systemowych, które umożliwiły polskiemu społeczeństwu przejście od gospodarki centralnie planowanej do gospodarki rynkowej. Proces transformacji ma swoich wygranych i przegranych. Większość mieszkańców wsi, a zwłaszcza rolnicy w Polsce czują się obecnie przegranymi.

Aktualnie trwają intensywne przygotowania Polski do członkostwa w Unii Europejskiej. Jednym z najbardziej skomplikowanych problemów jest dostosowanie funkcjonowania rolnictwa polskiego do warunków Wspólnej Polityki Rolnej i stworzenie warunków do wykorzystania funduszy strukturalnych Unii Europejskiej dla potrzeb rozwoju obszarów wiejskich. Są wszelkie przesłanki, że zarówno rolnicy, jak i mieszkańcy wsi będą mogli skorzystać z szansy, którą daje integracja europejska i pomoc funduszy unijnych. Sprzyjający klimat do poprawy postaw rolników w sprawie wstąpienia Polski do struktur unijnych stworzyły grudniowe rokowania w Kopenhadze w 2002 roku (dopłata około 350 złotych na 1 ha użytków rolnych) i zapowiedź intensyfikacji przekazywania wiedzy o zasadach funkcjonowania Unii Europejskiej i sposobach wspierania przez nią rolników i mieszkańców wsi.

Rolnictwo polskie zaliczane do subsektora gospodarki żywnościowej charakteryzowało się w ostatnich latach trudną sytuacją ekonomiczną i znajduje się obecnie w znacznie gorszym położeniu niż rolnictwo krajów Unii Europejskiej. Jest wciąż rozdrobnione i ekonomicznie słabe. Struktury agrarne są względnie stabilne i nie ulegają poprawie (tradycyjne podziały gospodarstw na spadkobierców). Słabe jest oddziaływanie czynników, które prowadziłyby do głębokich zmian strukturalnych i postępu efektywnościowego.

Wizja integracji naszego kraju z Unią Europejską stała się poważnym impulsem do poszukiwania nowych rozwiązań w zakresie rolnictwa i obszarów wiejskich.

W obecnej fazie rozwoju tych obszarów rolnictwo, obok turystyki, rzemiosła, usług i przedsiębiorczości na wsi powinno odgrywać istotną rolę w poprawie życia ludności wiejskiej. Ważna jest również ochrona środowiska i kształtowanie krajobrazu. Modnym staje się dążenie do wielofunkcyjnego i zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich, co

według wielu autorów stanowi podstawowy warunek do transformacji gospodarczej i cywilizacyjnej.

Podsumowując rozważania na temat współczesnej sytuacji rolnictwa i jego perspektyw po integracji można stwierdzić, że rolnictwo polskie po akcesji, mimo dotychczas niskiego poziomu produkcji i wydajności pracy, teoretycznie ma szansę na szybszy rozwój. Wpłynąć na to może:

1. Wzrost eksportu i opłacalności produkcji wielu artykułów rolniczych, wynikający z niższych jak dotychczas cen i kosztów wytwarzania w porównaniu z krajami UE. Według aktualnych badań, eksport obejmować może takie produkty, jak: mleko, bydło rzeźne, warzywa, owoce, rzepak i różnorodne produkty przetwórstwa rolno-spożywczego.
2. Sprostanie konkurencji na rynkach europejskich, poprzez:
 - ekologicznie wyższą jakość produkcji rolniczej, wynikającą z mniejszego zużycia sztucznych nawozów mineralnych (ok. 3 razy mniej niż w UE) i chemicznych środków ochrony roślin (ok. 10 razy mniej);
 - duże zasoby ziemi rolniczej z przewagą gruntów ornych w strukturze użytków rolnych, pozwalające na dostosowanie produkcji do potrzeb rynkowych;
 - unikalne walory smakowe wielu produktów (np. owoce, warzywa, przetwory mięsa wieprzowego);
 - niskie jak dotychczas koszty pracy ludzkiej w rolnictwie.
3. Poprawa struktury w gospodarstwach rolnych i ich dostosowywanie do wymogów UE. Pierwsze zwiastuny postępu zaczynają już być widoczne. Z około 2 mln gospodarstw chłopskich zaczyna się wyłaniać grupa gospodarstw towarowych, posiadających większe plantacje produkcji roślinnej, np. buraków cukrowych, warzyw, owoców, czy większe stada zwierząt (np. sprzedaż większej ilości mleka, tuczników).
4. Dostęp do funduszy przedakcesyjnych i strukturalnych Unii Europejskiej powinien przyspieszyć przemiany w rolnictwie, pomóc w jego unowocześnieniu i rozwoju oraz ułatwić funkcjonowanie obszarów wiejskich.

DOCHODY I WYPOSAŻENIE WIEJSKICH GOSPODARSTW DOMOWYCH

Gospodarstwo domowe jest mikrojednostką gospodarczą, która produkuje dobra i świadczy usługi, tworzy dochód i dokonuje jego podziału na różne cele oraz organizuje proces konsumpcji, a zatem stanowi szczególne ogniwo w procesie dostarczania środków umożliwiających realizację potrzeb wszystkich jego członków.

W Polsce jest około 12,5 mln gospodarstw domowych, z tego ponad 4 mln stanowią gospodarstwa wiejskie. Gospodarstwa te łączy wieś jako miejsce zamieszkania oraz praca ludzi we własnym gospodarstwie domowym.

Pośród wielu czynników, warunkujących proces konsumpcji, szczególne znaczenie odgrywa dochód, który określa poziom zamożności całego społeczeństwa, jak i poszczególnych gospodarstw domowych. Dochód jest jednym z głównych wyznaczników poziomu zaspokojenia potrzeb gospodarstw domowych.

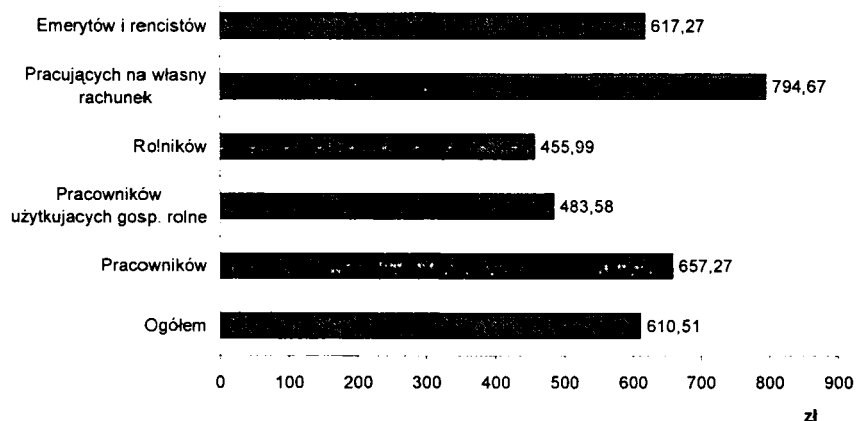
Średnie dochody mieszkańców wsi są zdecydowanie niższe niż średnie dochody mieszkańców miast. Według raportu – „Polska Wieś 2000” w 1997 roku dochody rozporządzalne na osobę fizyczną w rodzinach wiejskich były o 25% niższe niż w mieście, a w 1999 – ustępowały tym ostatnim już o 27%. Graficzną ilustrację poziomu dochodów w różnych typach gospodarstw domowych, w tym w gospodarstwach wiejskich w 2000 roku, przedstawia wykres 2.

Poziom dochodów gospodarstw domowych rolników, ich struktura i źródła, są w głównej mierze zależne od wielkości gospodarstwa, struktury obszarowej i produkcji gospodarstw rolnych. Znaczne dochody uzyskują rolnicy z tytułu emerytur i rent. Otrzymywało je aż 51,9% gospodarstw z ogólnej liczby 1 842,1 tys. indywidualnych gospodarstw rolnych.

Warto podkreślić, że wiejska jednostka dochodu ma z reguły wyższą siłę nabywczą niż miejska. Rolnik bowiem nie ponosi opłat za wiele usług komunalnych, jego koszty dojazdu do pracy są stosunkowo niskie, konsumuje świeżą i wyższej jakości żywność.

Jednym z ważniejszych mierników poziomu życia gospodarstw domowych są, obok dochodów - warunki mieszkaniowe i wyposażenie gospodarstw w przedmioty trwałe użytkowania, tzw. dobra trwałe.

Wykres 2: Dochód rozporządzalny na 1 osobę w gospodarstwach domowych rolników na tle innych grup społeczno-zawodowych w 2000 roku (zł/miesiąc)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS - *Rocznik Statystyczny 2001*

Posiadanie własnego mieszkania jest podstawowym warunkiem funkcjonowania każdego gospodarstwa domowego. Analiza wielu badań pozwoliła na stwierdzenie, że osoby mieszkające w mieście oceniają na dużo gorszym poziomie zaspokojenie swoich potrzeb mieszkaniowych, w porównaniu z mieszkańcami wsi. W domach jednorodzinnych najczęściej mieszkają rolnicy, rzadziej pracownicy.

W ostatnich latach nastąpiły zmiany w poziomie wyposażenie gospodarstw domowych w różnego rodzaju sprzęt. Jak wynika z badań budżetów gospodarstw domowych GUS w 2000 roku (tabela 2), wyposażenie w dobra trwałego użytku (telewizory, pralki, lodówki) gospodarstw wiejskich było niemal na zbliżonym poziomie, jak u rodzin w mieście. Gorsza sytuacja przedstawiała się, jeżeli chodzi o dobra elektroniczne, takie jak: komputery, automaty pralnicze, kuchenki mikrofalowe. Na wsi stosunkowo dobrze wyglądała sytuacja w zakresie posiadania samochodów osobowych. Miało je prawie 2/3 rolniczych gospodarstw domowych. Trzeba jednak podkreślić, że były to przeważnie samochody starsze, a ich standard był znacznie niższy od samochodów w mieście. Posiadanie samochodu na wsi staje się prawie życiową koniecznością, na skutek znacznego ograniczenia dostępności komunikacji publicznej. W wielu przypadkach rodziny wiejskie posiadające samochód należą do rodzin biednych.

Tabela 2: Gospodarstwa domowe wyposażone w niektóre przedmioty trwałego użytkowania w 2000 roku (w % danej grupy gospodarstw)

Wyszczególnienie	Gospodarstwa domowe		
	pracowników	pracowników użytkujących gospodarstwo rolne	rolników
chłodziarka	97,9	98,1	97,5
zamrażarka	38,1	72,0	74,9
automat pralniczy	83,9	61,1	49,3
pralka i wirówka elektryczna	30,9	69,3	77,6
zmywarka do naczyń	2,1	0,9	1,3
kuchenka mikrofalowa	23,7	13,9	11,2
odkurzacz elektryczny	96,3	93,9	88,0
odbiornik TV:			
- kolorowy	98,5	98,0	94,0
- czarno-biały	4,0	5,9	10,6
magnetowid	71,0	57,2	44,0
komputer osobisty	23,5	10,2	5,5
rower (bez dziecięcego)	62,2	88,2	89,1
motocykl, skuter, motorower	3,2	9,7	11,1
samochód osobowy	55,5	74,1	69,5

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS - *Rocznik Statystyczny 2001*

W ostatnich latach poprawiła się również sytuacja w wiejskich gospodarstwach domowych pod względem infrastruktury technicznej. Z danych szacunkowych GUS 1999 r. wynika, że 83,1% mieszkań zlokalizowanych na wsi wyposażonych było w wodociąg sieciowy (w 1990 r. – 67,6%), ale ciągle jest zła sytuacja w wyposażeniu mieszkań wiejskich w infrastrukturę kanalizacyjną. Przeciętny stopień wyposażenia w nią na wsi wynosił zaledwie 4,5%. Również bardzo źle wyglądała sytuacja pod względem oczyszczalni ścieków. W 2000 roku oczyszczalnie ścieków w Polsce obsługiwały 79,3% ludności w mieście i 10,7% ludności na wsi. Jest to ciągle bardzo niski poziom w porównaniu z sytuacją w krajach Unii Europejskiej. W Europie Zachodniej oczyszczalnie ścieków obsługują już 90% ludności.

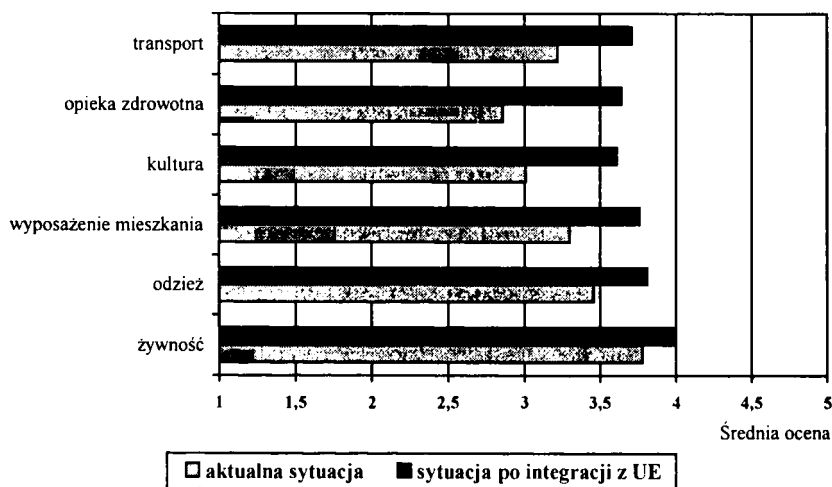
Zmiany dokonujące się w makrosystemie społeczno-ekonomicznym w Polsce wywołują określone przemiany w gospodarstwach domowych. Ocena tych przeobrażeń i właściwy poziom zadowolenia z poziomu konsumpcji (a także z osiągniętego poziomu zaspokojenia potrzeb), wpływają

na oczekiwane i zamierzone zmiany w przyszłości, która w znacznym stopniu związana jest z perspektywą włączenia naszego kraju w strukturę Unii Europejskiej.

W świetle badań (Kosicka, 2001) można stwierdzić, że ponad połowa badanej ludności wiejskiej (57%) miała pozytywny stosunek do integracji Polski z Unią Europejską.

Wiejskie gospodarstwa domowe przewidywały, że akcesja Polski do struktur unijnych wpłynie na poprawę zaspokojenia poziomu ich potrzeb w porównaniu ze stanem obecnym (wykres 3).

Wykres 3: Poziom zaspokojenia potrzeb wiejskich gospodarstw domowych obecnie i po integracji z Unią Europejską

Źródło: Kosicka M. (2001): *Poziom zaspokojenia potrzeb wiejskich gospodarstw domowych współcześnie i w perspektywie wstąpienia do UE* (w:) Gutkowska K, Ozimek I. (red. nauk.) *Rozwój przedsiębiorczości wiejskiej w perspektywie integracji z Unią Europejską*, Międzynarodowa Konferencja Naukowa, Kraków 11-12.01.2001. Wyd. SGGW.

SAMORZĄD TERYTORIALNY I DZIAŁALNOŚĆ GMIN W POLSCE

Przemiany ustrojowe, jakie zaszły w Polsce po 1989 roku, wpłynęły na rozwój samorządu terytorialnego. Samorząd uznany został za podstawę nowego porządku społecznego.

W dniu 27 maja 1990 roku, po przeszło czterdziestoletnim okresie funkcjonowania Rad Narodowych, odbyły się w Polsce demokratyczne wybory. Dały one początek funkcjonowaniu samorządu terytorialnego. Podjęto decyzje, że będzie on najpierw budowany na szczeblu gminy.

Gmina, na mocy ustawy o samorządzie terytorialnym, została wyposażona w osobowość prawną, mienie komunalne i inne prawa majątkowe (Ustawa z dnia 08.03.1990 roku). Mieszkańcy gminy tworzą z mocy prawa wspólnotę samorządową, a samorząd terytorialny jest podstawową formą organizacji życia publicznego w gminie. Do zakresu działania gminy należą, na podstawie art. 6 ustawy, „wszystkie sprawy publiczne o znaczeniu lokalnym nie zastrzeżone ustawami na rzecz innych podmiotów”.

Podstawowym organem gminy jest wybierana przez mieszkańców w powszechnym głosowaniu - rada gminy. Przysługują jej uprawnienia, dotyczące organizacji i funkcjonowania gminy. Rada powołuje przewodniczącego, wiceprzewodniczącego i komisje. Organem wykonawczym jest zarząd (liczy od 3 do 7 osób). Na czele zarządu, w zależności od charakteru gminy, stoi – wójt, burmistrz lub prezydent.

Organizację wewnętrzną oraz tryb pracy rady i jej organów określa statut gminy. Zawiera on normy prawa ustrojowego zgodne z Konstytucją RP i ustawami prawa samorządu. Jest dokumentem powszechnie dostępnym i podlega ogłoszeniu w Wojewódzkim Dzienniku Urzędowym.

Głównym planem działalności gminy jest jej budżet na dany rok, zestawiający dochody i wydatki. Dochody obejmują dochody własne (lokalne) oraz dochody zasilające w postaci subwencji i dotacji. Dochody własne pochodzą ze źródeł, na które organy samorządowe mogą mieć wpływ. Składają się na nie przede wszystkim podatki i opłaty lokalne. Dotacje przyznawane są z budżetu państwa głównie na okres roczny, na zadania własne i zlecone gmin (m.in. na wypłaty dodatków mieszkaniowych, pomoc społeczną). Subwencje, obok dotacji, to dochody obce przekazywane gminom. Służą tylko do finansowania zadań własnych.

Struktura dochodów samorządów wiejskich ulegała w minionej dekadzie wyraźnym zmianom:

- udział dochodów własnych spadł z ponad 40% w 1992 roku do nieco ponad 26% w 2000 roku, podczas gdy udział subwencji ogólnej wzrósł z około 20% do 45% (subwencje w strukturze dochodów budżetów gmin wiejskich wzrastały szczególnie wyraźnie w latach 1998-2000);
- wzrósł także (choć nieznacznie) udział dotacji celowych w finansowaniu samorządów wiejskich.

Jednym z najważniejszych sposobów oddziaływania samorządów na rozwój lokalny jest polityka inwestycyjna. Może się ona przyczynić do podniesienia ogólnego poziomu cywilizacyjnego wsi, a także do poprawiania warunków prowadzenia działalności gospodarczej, czyli do zwiększenia konkurencyjności. Samorządowa polityka inwestycyjna zaczyna się dopiero stopniowo w Polsce rozwijać. W 2000 roku przeciętna gmina

wiejska wydała na inwestycje w przeliczeniu na jednego mieszkańca 233 zł. Najwięcej inwestują te gminy, które mają większe dochody.

Kredyty komercyjne wykorzystywane są jeszcze stosunkowo rzadko do finansowania inwestycji gminnych, jednak ich rola od kilku lat zdecydowanie wzrasta. W 1992 zaledwie 2% gmin wiejskich korzystało z jakiegokolwiek rodzaju kredytów, czy pożyczek także o charakterze preferencyjnym (np. z Funduszy Ochrony Środowiska), a w 2000 roku już około 43% gmin wiejskich zaciągnęło pożyczki i 38% - kredyty bankowe.

Niewielkie jest dotychczas zadłużenie gmin w Polsce w stosunku do ich rocznych dochodów (tabela 3). Jest ono znacznie niższe niż dopuszcza obecnie obowiązująca ustawa o finansach publicznych, zezwalająca gminom na zadłużenie się do maksimum 60% ich rocznych dochodów.

Samorząd terytorialny na terenach wiejskich to prawie 1 600 gmin wiejskich, ponad 500 gmin miejsko-wiejskich oraz 315 tzw. powiatów grodzkich.

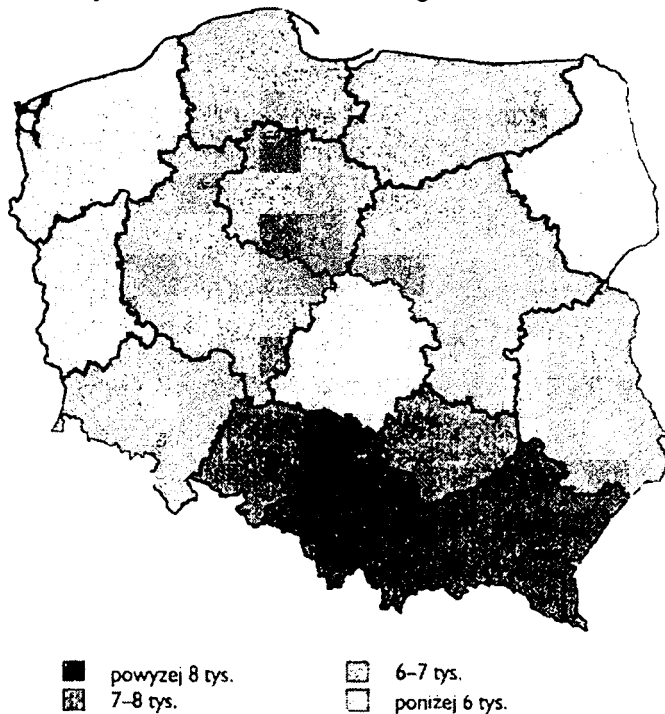
Według GUS, na dzień 1 stycznia 2001 było w Polsce 2 489 gmin. Średnia liczba mieszkańców gminy wiejskiej to 6 779 osób, ale wartości średnie wahały się od 1 600 do 23 000 mieszkańców. Powyżej 5 000 mieszkańców było w 1/3 gmin. Najludniejsze gminy znajdowały się głównie w Polsce południowej i południowo-wschodniej. Rozmieszczenie gmin według liczby mieszkańców ilustruje mapa 1. Przeciętna powierzchnia gminy wiejskiej to 125 km². Około 60% wszystkich jednostek mieściło się w przedziale o powierzchni 70-150 km².

Tabela 3: Poziom zadłużenia samorządów wiejskich na koniec 2000 roku

Zadłużenie jako % rocznych dochodów	Zadłużenie jako % wszystkich gmin wiejskich
Poniżej 1%	13%
1-5%	24%
5-10%	20%
10-20%	23%
20-30%	11%
30-50%	7%
Powyżej 50%	1%

Źródło: *Polska Wieś - Raport o Stanie Wsi*, FDPA, Warszawa, 2002

Mapa 1: Przeciętna liczba mieszkańców w gminach w 2000 roku

Źródło: Polska Wieś - Raport o Stanie Wsi, FDPA, Warszawa, 2002

Działalność samorządową na poziomie gmin w okresie transformacji można ocenić pozytywnie. Efekty dotyczyły głównie infrastruktury technicznej (wodociągi, kanalizacja, oczyszczalnie ścieków, telefonizacja), socjalnej (przedszkola, szkolnictwo) oraz zagadnień związanych z komunalizacją obiektów na obszarach zabudowanych i innych.

Samorząd terytorialny gmin korzystał z pomocy państwa (dotacje celowe i inne do budżetów gmin) oraz wielu instytucji, które wspierały rozwój obszarów wiejskich.

Aktualnie w Polsce wzrasta udział zagranicznych funduszy pomocowych, zwłaszcza tych z europejskich programów przedakcesyjnych. Samorządy korzystają ze środków programu Phare, a od 2002 roku rozpoczęło się wykorzystanie pieniędzy z programu SAPARD, z którego prawie połowa przeznaczona jest na wsparcie inwestycji infrastrukturalnych samorządów wiejskich.

W dniu 1 stycznia 1999 roku Polska wkroczyła w nowy etap reformy samorządowej. Obok istniejących do tej pory samorządowych gmin, rozpoczęły działalność powiaty i duże województwa (Ustawa z dn. 24 lipca

1998 o wprowadzeniu trójstopniowego podziału terytorialnego państwa). Obecnie, obok administracji państwowej, za realizację programów rozwoju obszarów wiejskich odpowiada administracja samorządowa na szczeblu województwa, powiatu i gminy.

GMINA IWANISKA W WOJEWÓDZTWIE ŚWIĘTOKRZYSKIM – STUDIUM PRZYPADKU

1. Charakterystyka gminy

Gmina Iwaniska została wybrana w sposób celowy dla ilustracji obecnej sytuacji w gminach na obszarach wiejskich. Jest to gmina typowo wiejska, a jej parametry pod względem powierzchni i liczby mieszkańców są zbliżone do średnich dla ogółu gmin w Polsce.

Gmina należy do makroregionu wschodniej Polski. Obejmuje tereny u podnóży Gór Świętokrzyskich. Położona jest we wschodniej części województwa świętokrzyskiego w powiecie opatowskim. Powierzchnia ogólna gminy wynosi 10 503 ha, w tym użytki rolne stanowią 7 988 ha. Gmina ma charakter typowo rolniczy. W jej południowo-wschodniej części występują gleby dobre kompleksu pszenno-buraczanego, w części północno-zachodniej dominują gleby słabsze kompleksu żytnio-ziemniaczanego. W strukturze użytków rolnych w 2000 roku grunty orne stanowiły 78%, sady – 0,8%, łąki – 7,7%, pastwiska – 13,8%.

W skład gminy wchodziło 27 sołectw (średnio w sołectwie 280 mieszkańców). W gminie było ogółem 2 118 posesji, w tym 1 866 gospodarstw rolnych. W poszczególnych sołectwach występowało duże zróżnicowanie wielkości gospodarstw. Obszarową strukturę gospodarstw indywidualnych w ha ilustruje tabela 4.

Tabela 4: Struktura gospodarstw indywidualnych w gminie Iwaniska w 2000 roku (w ha)

Wyszczególnienie	Gospodarstwa według grup obszarowych w ha				
	Ogółem	1-2 ha	2-5 ha	5-10 ha	Powyżej 10 ha
Liczba gosp. indywidualnych	1866	565	777	465	55
Udział % w ogólnej liczbie gospodarstw	100	30	42	25	3

Źródło: Dane Urzędu Gminy Iwaniska

Na terenie gminy Iwaniska w strukturze produkcji roślinnej przeważały zboża, tj.: żyto, owies, pszenżyto, pszenica, jęczmień. Na drugim miejscu znajdowały się rośliny okopowe z przewagą ziemniaków na gle-

bach słabszych, a w kompleksie pszenno-buraczanym – buraki cukrowe, ze względu na jakość gleb i bliskość cukrowni Włostów.

W ostatnich latach nasilają się trudności ze zbytem produktów rolnych, ze względu na brak stałych odbiorców. Rolnicy sprzedają swoje płody głównie na targu miejskim, a większe partie zbóż w zakładach zbożowych w Opatowie.

W produkcji zwierzęcej głównymi kierunkami były chów bydła i trzody chlewnej. Zmniejszeniu uległo pogłowie zwierząt, a w gospodarstwach małych obszarowo praktycznie nie prowadzi się chowu zwierząt. Powodem zmniejszenia, a nawet zaniechania produkcji zwierzęcej w gospodarstwach była niska opłacalność produkcji i brak stałych punktów skupu.

Gminę Iwaniska zamieszkiwało w 2000 roku 7 577 mieszkańców, co stanowiło 0,65% ludności województwa świętokrzyskiego. Gęstość zaludnienia w gminie na 1 km² wynosiła 139 osób i była zbliżona do średniej w województwie (114 osób/km²).

Na 100 mężczyzn w gminie przypadało 96 kobiet, przy średniej dla powiatu 105 kobiet oraz dla województwa - 104. W ogólnej populacji gminy Iwaniska kobiety stanowiły 49,6%. W każdej grupie wiekowej przeważali mężczyźni. Dopiero w grupie osób najstarszych, powyżej 65 roku życia przewagę miały kobiety. Najmniej liczną grupą mieszkańców gminy były dzieci do 6 roku życia, co wyraźnie wskazuje na zmniejszającą się liczbę urodzin.

W gminie Iwaniska przechodzenie z gospodarki centralnie planowanej do gospodarki rynkowej spowodowało, na przestrzeni lat 1995-1998, zmniejszenie liczby pracujących o 42%. Spadek liczby pracujących wystąpił we wszystkich działach gospodarki gminy, a największy był w rolnictwie. Od 1990 roku bezrobocie stawało się jednym z głównych problemów gospodarczych i społecznych gminy. W początkach lat 90. zaczęło się ono szybko zwiększać. W latach 1994-1997 zanotowano zmniejszenie poziomu bezrobocia. W 1998 roku bezrobocie zaczęło ponownie wzrastać, a od stycznia 1999 roku obserwuje się gwałtowny jego wzrost. Na koniec 1999 roku stopa bezrobocia w gminie Iwaniska wynosiła już 15,6%.

Wśród bezrobotnych przeważali ludzie młodzi, w przedziale wiekowym 18-24 lata i osoby z niskimi kwalifikacjami. Znaczny udział stanowili bezrobotni pozostający bez pracy ponad rok. Do głównych przyczyn, wpływających na zwiększające się bezrobocie w gminie Iwaniska należały:

- zmniejszenie się rynku pracy w miastach;
- upadłość lub znaczne zmniejszenie zatrudnienia w zakładach i instytucjach związanych ze wsią i rolnictwem;
- wzrost powrotów z miasta na wieś.

Na terenie gminy w 2000 roku było 9 szkół podstawowych, do których uczęszczało 1 144 uczniów i 2 gimnazja (359 uczniów) powołane z dniem 1.09.1999 r. W roku szkolnym 2000-2001 zatrudnionych było 108 nauczycieli, z których 80% posiadało wyższe wykształcenie magisterskie. W ostatnich latach występowało duże zapotrzebowanie na nauczycieli lingwistów. W gminie funkcjonowały 4 biblioteki i świetlica gminna, pełniąca również funkcję gminnego ośrodka kultury. Ze względu na sąsiedztwo z aglomeracjami miejskimi, takimi jak miasta powiatowe Opatów i Staszów, znaczna część młodzieży z gminy Iwaniska korzystała z bazy kulturalnej tych miast.

Opiekę zdrowotną w gminie zapewnia Samodzielny Publiczny Zakład Opieki Zdrowotnej. Zatrudniał on 4 lekarzy, 6 pielęgniarek, położną i fizykoterapeutę. Zakład mieści się w budynku zbudowanym ze środków NFOZ, w którym znajduje się również apteka. W zakresie lecznictwa zamkniętego, gmina Iwaniska objęta jest rejonem funkcjonowania Szpitala Miejskiego w Opatowie. Działalność służby zdrowia w gminie pokrywa potrzeby mieszkańców w zakresie podstawowej opieki, ale rozległość terenu utrudnia dojazd chorych do placówki i prowadzenie wizyt domowych.

Pomocą społeczną w gminie Iwaniska objęto w 1999 roku 481 rodzin, którym zapewniono różnorodne świadczenia finansowe i rzeczowe. Świadczenia pomocy społecznej w miejscu zamieszkania udzielane są przez Gminny Ośrodek Pomocy Społecznej. Są one finansowane przez budżet wojewody (zadania zlecone gminom) oraz budżet gminy (zadania własne gminy). Zadania własne gminy obejmowały między innymi: dożywianie w szkołach i zasiłki celowe na pokrycie kosztów powstałych w wyniku zdarzeń losowych. Zakres świadczeń pomocy ulega systematycznemu rozszerzeniu, zarówno pod względem rzeczowym, jak i kwotowym, jednak nie pokrywa w pełni potrzeb mieszkańców gminy.

Stan zaopatrzenia w wodę z sieci wodociągowej na terenie gminy wynosił około 26%. Ścieki z budynków mieszkalnych jednorodzinnych i wielorodzinnych, posiadających wewnętrzną instalację kanalizacyjną, odprowadzane są do zbiorników bezodpływowych (szamb). Ścieki powinny być dostarczane do oczyszczalni w Iwaniskach, lecz większość z nich rozlewana jest na pola, bądź w przypadkowe miejsca. Kanalizację posiadało tylko sołectwo Iwaniska o łącznej długości 15 km. Gospodarstw domowych, odprowadzających ścieki do kanalizacji zbiorczej, w 2000 roku było zaledwie 210. Około 200 gospodarstw posiadało szamba, a bez kanalizacji funkcjonowało aż 2 080 gospodarstw.

Na terenie gminy Iwaniska było ogółem 262 podmiotów gospodarczych zarejestrowanych w systemie Regon. Pod względem ilości podmio-

tów gospodarczych przeważa sektor prywatny nad publicznym. W sektorze prywatnym funkcjonowały głównie małe firmy jedno lub kilkuosobowe o profilu handlowym, usługowo-budowlanym i transportowym.

W gminie Iwaniska uwagę zwraca duża liczba sklepów prywatnych, przejętych z reguły przez pracowników zlikwidowanej Gminnej Spółdzielni. Rozwija się również sfera usług. Obserwuje się jednak zanikanie takich usług jak: szewstwo, krawiectwo, kowalstwo.

Istniejąca sieć handlowa w gminie w pełni pokrywa potrzeby mieszkańców, choć nie jest ona równomiernie rozmieszczona na terenie gminy. Dobrze rozwinięta sieć drogowa sprzyja także różnorodnej działalności handlowej i transportowej. Brak jest jak dotychczas większej liczby podmiotów gospodarczych, zajmujących się organizacją wypoczynku sobotnio-niedzielnego oraz agroturystyką.

Gmina Iwaniska należy do gmin posiadających wyjątkowe walory turystyczno-historyczne. Położona jest w pobliżu interesujących miejsc, takich jak: Opatów, Krzemionki Opatowskie, Sandomierz, Góry Świętokrzyskie. Na terenie gminy znajduje się wyjątkowy zespół przyrodniczo-kulturowy - ruiny zamku Krzyżtopór – największy w Polsce unikatowy zabytek z XVII wieku. Nazwa zamku nawiązuje do umieszczonego na bramie wjazdowej godła reformacji (krzyż) i herbu (topór) fundatora Krzysztofa Ossolińskiego. Według tradycji zamek miał symbolizować kalendarz: 12 sal balowych to 12 miesięcy, 365 okien to ilość dni w roku.

2. Formułowanie strategii gminy Iwaniska

Podstawą zarządzania strategicznego jest strategia, stanowiąca całościową koncepcję rozwoju danej organizacji (podmiotu), w tym również gminy. Rozwijając definicję strategii możemy podkreślić w niej konieczność rozpoznawania, oceniania i reagowania na pojawiające się szanse i zagrożenia. Dogodną metodą pomagającą w realizacji tych zadań jest analiza SWOT. Polega ona na analizowaniu atutów i słabości podmiotu. Metoda SWOT obejmuje analizę zewnętrzną (szanse i zagrożenia) i wewnętrzną (mocne i słabe strony).

W gminie Iwaniska za pomocą analizy SWOT dokonano oceny wielu elementów składających się na działalność gminy, takich jak:

- położenie;
- infrastruktura społeczna;
- infrastruktura techniczna;
- rolnictwo;
- handel i zakłady produkcyjne;
- ochrona środowiska;

– turystyka.

W tabeli 5 przedstawiono zastosowanie analizy SWOT w ocenie infrastruktury społecznej gminy Iwaniska.

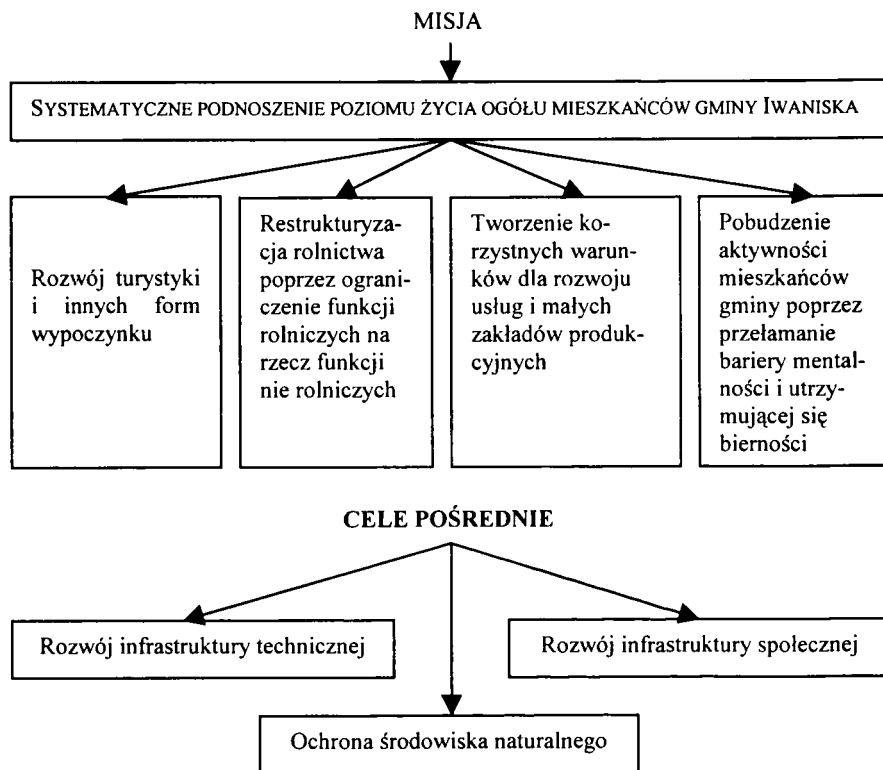
Oprócz przeprowadzanej analizy SWOT, w gminie Iwaniska opracowano w 1998 roku strategiczne cele rozwoju gminy. Strategia rozwoju składała się z trzech części: misji, celów bezpośrednich i celów pośrednich (schemat 2). Podstawowym zadaniem – misją gminy jest systematyczne podnoszenie poziomu życia ogółu mieszkańców gminy Iwaniska, co jest również zgodne z głównym założeniem ustawy o samorządzie terytorialnym. Wśród strategicznych celów bezpośrednich wymienia się rozwój turystyki, restrukturyzację rolnictwa, tworzenie warunków dla rozwoju usług i małych zakładów produkcyjnych, pobudzenie aktywności mieszkańców. Do celów pośrednich strategii gminy zaliczono: rozwój infrastruktury technicznej, społecznej oraz ochronę środowiska naturalnego. Patrząc perspektywicznie w przyszłość, gmina Iwaniska dąży do przygotowania nowatorskich programów i pozyskania funduszy na rozwój obszarów wiejskich ze środków przedakcesyjnych (np. SAPARD, ISPA). Stara się ponadto nawiązywać współpracę z gminami w Polsce, posiadającymi podobne do Iwanisk walory turystyczne (ruiny zamku i piękny krajobraz) i z zagraniczną gminą partnerską z terenów Unii Europejskiej, posiadającą zbliżone warunki i problemy (rozwój turystyki).

Tabela 5: Analiza SWOT – infrastruktura społeczna w gminie Iwaniska

Mocne strony	Słabe strony
<ul style="list-style-type: none"> • bardzo dobra sieć szkół w gminie; • lokalizacja szkół w ciekawych, atrakcyjnych i czystych ekologicznie miejscach; • stały wzrost zatrudnienia w sektorze prywatnym; • dobry stan podstawowej opieki zdrowotnej; • aktywna działalność Ochotniczych Straży Pożarnych. 	<ul style="list-style-type: none"> • wysoki udział w strukturze wiekowej ludności w wieku poprodukcyjnym; • bardzo niski przyrost naturalny ludności; • wysoki wskaźnik bezrobocia; • brak pracowni komputerowych i dostępu do sieci internetowej; • niska aktywność społeczna mieszkańców.
Szanse	Zagrożenia
<ul style="list-style-type: none"> • wprowadzenie reformy oświaty, dokonywanie systematycznej weryfikacji placówek oświatowych na terenie gminy; • wprowadzenie reformy służby zdrowia; • prywatyzacja gminnych zasobów mieszkalnych. 	<ul style="list-style-type: none"> • duże bezrobocie, zwłaszcza wśród ludzi młodych; • mało skuteczne formy walki z bezrobociem; • brak perspektyw rozwojowych dla młodzieży; • obniżenie nakładów na rozwój oświaty i wychowania.

Źródło: Dane Urzędu Gminy Iwaniska, 1998.

Schemat 2: Strategiczne cele rozwoju gminy Iwaniska

Źródło: Dane Urzędu Gminy Iwaniska, 1998.

Władze gminy zdają sobie sprawę, że turystyka, a zwłaszcza agroturystyka, tj. turystyka związana ściśle z rolnictwem, to jedna z bardziej dostępnych form z pozarolniczej aktywności zarobkowej mieszkańców wsi. Bazuje ona bowiem na walorach gospodarstwa rolnego, wykorzystując zasoby mieszkaniowe, nadwyżkę siły roboczej, a także własne produkty rolne. Uwzględniając kryterium atrakcyjności terenów wiejskich gminy Iwaniska, zakłada się, że ta forma działalności powinna się rozwijać w różnych grupach gospodarstw:

- w gospodarstwach mniejszych obszarowo i o glebach słabszych, tj. w rejonie północno-wschodniej części gminy;
- w gospodarstwach położonych w atrakcyjnych dla turystyki miejscach i w pobliżu zabytków historycznych.

W strategii gminy przewiduje się zwiększenie dochodów z działalności związanej z turystyką. Przyczynić się do tego powinny:

- rozwój infrastruktury na bazie Zamku Krzyżtopór, utworzenie z ruin profesjonalnego produktu turystycznego, modernizacja i podniesienie standardu hotelu znajdującego się przy zamku;
- organizacja stałych i cyklicznych imprez kulturalnych i rekreacyjnych, takich jak: dożynki na zamku, pikniki, turnieje rycerskie, uroczystości z wykorzystaniem dawnej muzyki i tradycji, możliwość konsumpcji specjalów miejscowej kuchni, sprzedaż pamiątek;
- budowa zapory (zbiornika wodnego) na rzece Koprzywiance i całego zaplecza rekreacyjnego.

LITERATURA

Byjoch K.J., Sulimowski J., Tarno P. (2000): *Samorząd terytorialny po reformie ustrojowej państwa*, PWN, Warszawa.

Gutkowska K. (1997): *Rodzinne gospodarstwa domowe na wsi w warunkach gospodarki rynkowej*, Rozprawy Naukowe i Monografie. Wydawnictwo SGGW, Warszawa.

Jaeschke A., Mikołajczyk M. (2000): *Co znaczył i znaczy samorząd*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków.

Kosicki J. (1998): *Zmiany w gospodarstwach rolnych Unii Europejskiej i Polski w latach 1970-1995*, Postępy Nauk Rolniczych 3/98. PAN, Warszawa.

Kosicka M. (2001): *Poziom zaspokojenia potrzeb wiejskich gospodarstw domowych współcześnie i w perspektywie wstąpienia do UE*. (w:) Gutkowska K, Ozimek I. (red. nauk.) *Rozwój przedsiębiorczości wiejskiej w perspektywie integracji z Unią Europejską*, Międzynarodowa Konferencja Naukowa, Kraków 11-12.01.2001, Wydawnictwo SGGW, Warszawa.

Pierzchała A. (2001): *Organizacja i działalność gmin w Polsce. Gmina Ożarów – studium przypadku*. Praca dyplomowa. WSBiP, Wydział Ekonomiczny, Ostrowiec Świętokrzyski.

Polska wieś. Raport o stanie wsi 2002, Fundacja na Rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa (FDPA), Warszawa.

Rocznik Statystyczny (1989-2002). GUS, Warszawa.

Siekierski C. (1997): *Szanse i wyzwania dla polskiej wsi i rolnictwa wynikające z integracji Polski z Unią Europejską*, Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa (FAPA), Warszawa.

- Stec U. (2001): *Gmina Iwaniska – studium przypadku*. Praca dyplomowa. WSBiP, Wydział Ekonomiczny, Ostrowiec Świętokrzyski.
- Witczak M. (2002): *Gospodarka finansowa samorządów lokalnych na przykładzie gminy Chotcza w latach 1996-2000*. Praca dyplomowa. WSBiP, Wydział Ekonomiczny, Ostrowiec Świętokrzyski.
- Ziętara W. (1999): *Systemy produkcji rolniczej a obciążenie środowiska naturalnego*, Zeszyty Naukowe SGGW, Ekonomia i Organizacja Gospodarki Żywnościowej, 37, Wydawnictwo SGGW, Warszawa.